

Año LXXVII. urtea

264 · 2016

Príncipe de Viana

Joxemiel Bidador
(1970-2010)

SEPARATA

Euskararen memoria
Nafarroan 36ko gerran
Larrekoen Gerla urte gezur urte

Joxemiel BIDADOR

Sumario / Aurkibidea

Príncipe de Viana

Año LXXVII · nº 264 · enero-abril 2016

LXXVII. urtea · 264. zk. · 2016ko urtarrila-apirila

JOXEMIEL BIDADOR (1970-2010)

Aurkezpena / Presentación

Idoia Sara 7

Euskararen eta euskal literaturaren historia Nafarroan

La historia del euskera y la literatura vasca en Navarra

Euskal formulakuntzaren hurbiltze baterako 17

Irudimenaren klasikoak euskal literaturan. Eliz idazleek irudimena erabiltzen: antologia txikia 85

Biktoriano Huiziri buruzko berri laburra (1860-1938) 97

On Kixote Nafarroan 107

Idazlearen aita 113

Aitatxorengandik jarrera literarioaz ikasten 123

Alexander Tapia Perurena, Iruñeko olerkaria. Bere lanaren azterketa estilistikoa 131

Alexander Tapia Perurena. 21 olerki aurkitu berriak 147

Kattalin Umezurtza antzerki lana 177

Jose Agerrereren olerkigintza osatzen (I) 199

Jose Agerrereren olerkigintza osatzen (eta II) 239

Euskararen memoria Nafarroan 36ko gerran: Larrekoren *Gerla urte gezur urte* 279

Gerraurreko euskalgintza nafarraren afera dokumentala: erantzun garbi gabeko galdera zenbait 293

Prólogo a *Capítulos de la historia del euskera* 303

Prólogo a *Toponimia navarra* 309

Sumario / Aurkibidea

Kazetaritzaren historia Nafarroan / La historia del periodismo en Navarra	
<u>Pablo Fermin Irigarai <i>Larreko</i>: Nafarroako euskal kazetaritzaren aitagoia</u>	315
<u>Nafarroako euskal idazle handi bat: Manezaundi</u>	341
<u>El euskara en los medios de comunicación navarros durante el siglo XX: incidencia de la ley del vascuence en la información</u>	353
Erriberako euskalaritzaren historia / La historia de la vascolología de la Ribera	
<u>Ribera de Navarra y euskara, siglo XX. Historia de un encuentro insoslayable</u>	367
<u>Los académicos de la Ribera: Peralta, Iribarren y Garde</u>	405
<u>Obra histórico-literaria de Juan Pascual Esteban Chavarría</u>	429
<u>Obra histórico-literaria de José Joaquín Montoro Sagasti</u>	453
<u>Eusebio López: impresor y vascófilo lodosano</u>	459
<u>Joxemiel Bidador González: bibliografía</u>	473
LOS TRABAJOS Y LOS DÍAS DEL AÑO 2015 / 2015eko LANAK ETA EGUNAK	
<u>Tesis doctorales sobre temática navarra de ciencias humanas, sociales y jurídicas</u>	479
<u>Congresos, jornadas, seminarios y proyectos de investigación de historiadores e historiadoras de la Universidad Pública de Navarra</u>	
<u>Zuriñe Sainz Pascual</u>	489
<u>Congresos, jornadas y seminarios de la Universidad de Navarra sobre ciencias humanas y sociales</u>	
<u>Fina Trèmols i Garanger</u>	495
<u>Producción literaria de autores y autoras navarras</u>	
<u>Mikel Zuza Viniegra</u>	503
<u>Nafar literaturaren uzta</u>	
<u>Ángel Erro Jiménez</u>	507
<u>El pintor Miguel Echauri</u>	
<u>Emilio Quintanilla Martínez</u>	511
<u>Imaginación y talento frente a los recortes. Las artes escénicas en Navarra</u>	
<u>Alicia Ezker Calvo</u>	521
<u>Mucho que contar, mucho por andar</u>	
<u>Marta Artica Zurano</u>	539
<u>Etnografía, folclore y cultura tradicional</u>	
<u>David Mariezkurrena Iturmendi</u>	547
<u>Turismo y actividades culturales en Navarra</u>	
<u>Ainhoa Aguirre Lasa</u>	553
<u>Currículums</u>	561
<u>Analytic Summary</u>	565
<u>Normas para la presentación de originales / Idazlanak aurkezteko arauak</u>	571

Euskararen memoria

Nafarroan 36ko gerran

Larrekoen *Gerla urte gezur urte**

Joxemiel BIDADOR

Eta gudualdi untan, euskaraz zer? Ai, ai, ai, ez dakit! Aldi untan, mugaz eta itxasoz unaindian, bordetara eta baserri urrunetara zokoratuko dugu euskara gaxoa. Euskaraz ezinbertzean baizik ez da mintzatzen. Ez da euskar itzik irakurtzen. Iñork ez du euskaraz idazten. Baldin España aldean euskara eortzitzera mendi edo oian zokoetara bialtzen badugu eta egin ahalak ortarako egiten baiditugu, euskara galduko dugu. Azken mendean euskaraz etsai asko baldin bazituen, oraiko aldi untan, ordukoaren aldean, milla aldiz geiago eta gaizkotuagoak. Bearrik mugaz arainditik etorriko zai-kula euskararen azia, baldin lur onik gelditzen bada ereiteko. Ezin euskaraz idatzi, ezin eskutitz bat egin, ezin telefonoz itzezin. Euskar lan bat ezin izenpetu nere ize-norde begi-begikoarekin. Eta ain maite nuela eta dutala! Noiz artio ala? Ikusiko ote dut, garaiz, Españako buruzagiak euskara laguntzen, mintzaazteko eta idatziazteko. Beldur naiz ez dutala ikusiko. Untaz landara, gudualdi unek zahartu nau, auldu nau, euskararekin batio nereak ere eginen du. Orgatik, azkenetan banintze bezala, oraiko eguneroko nere irakurgai geienak edo guztiak euskaraz ditut. Eta geroago eta mai-teago ditudala! Gora Axular, gora Mendiburu eta gora euskar idazle guztiak!

(1937ko urria).

Zalantzarik ez da inoiz baino modago daudela 36ko gerrarenak gurean. Nafarroan, eta ondokoetan egiten ari direnetatik aski urruti oraino bagabiltza ere, lehenbiziko urrats herabetiak hasi dira ematen, baita parlamentuan ere. Garai hartako lazgarriak ez

* *Hegats*, 34, 2003, 141-159.

ahazteko eginiko saiorik klasikoena, eta luzera ere gainditzen zaila izanen dena, Altaffayllakoek onduriko *De la esperanza al terror* liburu bikoitz gogoangarria dugu¹. Berriki ere, eta estrainekoz Mexicon 1980an agertu ostean, Luis Elioren *Soledad de ausencia* eman da argitara². Elioren testigantza Larrekorenaren parekoa da hein batean bada ere. Nafarroako nobleziaren kidea eta Iruñeko udal epailea izan arren, langileen arazoekin erakutsitako minberatasuna afusilatzeko arrazoi bilakatu zioten. Atxiloketa bitartean polizia buru batek eskapi egiteko eman aukera profitatuz, Eliok familiaren aitzineko langile karlista baten etxera jo zuen laguntza eske, eta hark, metro pare eskaseko gela batean izkutatuz, gehiegi miresten ez zuen epaile liberala salbatu zuen. Gerrak iraun zueno, Elio ez zen bere izkutalekutik atera, gartzela hartan bertan bere liburua idatzi zuelarik.

Larrekok ez zuen horrelako gartzelarik nozitu, beste maila batean baina, beldurra bai. Idaztearena ere ez zen, Elioren kasuan bezala, barneko beharretik eginikako lana, ezpada kanporako zerbait, jakinagatik ere epe laburrera bederik argitara ez zela jalgiko. Horrela bada, Larrekok ez zuen idazteko ohiko tankera abantxu aldatu eta, neurri handi batean eta lantzean behin jaurkitzen zituen intziriak gora-behera, *La Voz de Navarra* egunkari jeltzalean agertzeko kolaborazioak balira bezala izkiriatu zuen gerrako kronika hau, apalatzaileak *Gerla urte gezur urte* deitu zutena³.

Pablo Fermin Irigarai Goizueta Aurizko Maistronean 1869ko urtarrilaren 25ean jaio zen. Medikuntza ikasketak Zaragozan eta Madrilen burutu zituen, eta bulta laburrez sorterrian berean lan egin ostean, Berara joan zen mediku 1898an. Beratik Iruritara 1902an joaki zen, hantxe 1915era arte geratu zelarik, Nafarroako Ospitalean ebakuntza saileko lanpostua erdietsi zuen arte alegia. Orduz geroz Iruñean geratu zen Larreko, 1949ko irailaren 3an zendu zen arte.

Ezagun da Larreko euskara galdutako euskaldun berritua izan zela. Kanpoan emandako urte luzeek zer esan haundia zuketan horretan. Eztabaidagarriagoa dateke, ordea, Larrekoren Ramon aitari afera horretan egotziriko ardua, izan ere, Aurizko maisua izanki euskararekiko jarrera txepela leporatu ohi zaio han hemenka. Halaz guztiz, huraxe ez bide zen hain gauza garbia, bada, bai Larrekoren aita bai osaba eta aitagarreba zuen Porkaxoneko Manuel Irigarai, euskaldun eta euskaltzaleak ziren, Euskara Elkargokoak biak eta *Euskara* aldizkariaren harpidedunak, eta Ramon aita Elkargoaren beraren ordezkaria Erroibar aldean. Honekin lotuta beste kontu bat aipa liteke. Nafarroako herri euskaldunetan lan egiten zuten notari erdaldunen aurka Campionek 1911ko apirilean argitara eman zuen «Euskalerrriaren alde» artikuluan bost herritakoak aipatu zituen honen erakusgarri: Auritz, Otsagi, Uharte-Arakil, Lekunberri eta Doneztebe. Notariak ez ziren isilik geratu eta Campioni bortizki erantzun zioten; geuri interesatzen zaigun erantzuna, berriz, Lekunberriko notaria zenarena da, hain zuzen, Severo Álvarez Irigarai eman zuena alegia. *El Eco de Navarra*-n agertaraziko «Réplica al señor Campión:

1 Altaffaylla Kultur Taldea, *Navarra 1936: de la esperanza al terror*, Tafalla, 1986 (5. edizioa 1998an).

2 L. Elio, *Soledad de ausencia: entre las sombras de la muerte*, Iruñea, Pamiela, 2002.

3 P. F. Irigarai Goizueta «Larreko», *Gerla urte, gezur urte: Iruñea 1936-1940, isiltasunean mintzo*, Iruñea, Pamiela, 1993, J. A. Irigarai eta J. C. Etxegoien «Xamar»-ek atondu edizioa.

en vindicación de la clase notarial» izenburukoan Álvarez Irigarai bere karguan jarduteko zeuden arrazoi teknikoak zerabilzkion Campioni, baina halaber, eta hein batean Campionen arrazoietara hala edo nola bere burua makurtzen, bere euskaltasunaren neurria argi utzi nahi izan zion. Irigarai euskal abizenaz harro sentitzen zela Euskal Herria goraki maitatzen zuela zioen, eta Campioni zera gomendatzen zion: «Al esforzado adalid de la lengua vasca, enderece sus energías a recabar de los poderes legislativos la debida protección y amparo para conseguir el mantenimiento y difusión eficaz de la hermosa lengua de Aitor, aspiración igualmente grande y generosa». Bestalde, Campionen ustea tronpatzera zetorren honako aitoren pertsonala egin zuen: «Oriundo de Burguete, donde he pasado largos periodos de mi vida desde la niñez, oyendo en el seno del hogar la lengua de mi madre, que es la vasca, tengo más motivos de los que don Arturo Campión supone para haber sido respetado en su alusión». Eta ama auriztarra zuen notari honek bere burua ia euskalduntzat jotzeko gauza sentitzen bazen, zer zen, bada, Fermin Irigarai?

Beran zegoela erdaldun sentitzen zela zioskun Larrekok, «euskal itzik ez nakien, au oraiko lotsa!», baina gauza jakina da Fermin Irigarai bere buruarekin aski zorrotza zela, gehiegi ausaz. Ezin uka 1898an sorterriko alkatea zen Salvador Goizuetak «posee el idioma vascongado» zioen ziurtagiria sinatu izana nahikoa esanguratsua dela. Bestalde, Beran lehenengo eta bereziki Baztan aldean euskara edertu, landu eta sakondu egin zuen Larrekok. Gogoko zuen bordariekin jardukitzea, eta horretarako bidea bazuen. Bestalde, Lekarozko komentuan bazuen bilkura hauta euskalgintzan trebatzeko. Hantxe zeuden, besteak beste, Etxalarko Eusebio Eltzaurdia, Kaparrosoko Arrigarai gramatikagilea, edota Donostia aita musikari famatua.

Beste ezerren gaineratik, Larrekoren idazkintza euskararen aldeko ariketa izan zen, ariketa konprometitu eta hautu pertsonala, erderaz egin ezin zuena:

Ni ere, euskaraz zerbeit egiteagatik, orri oken zikintzen asi naiz; baldin gudu untarik bizirik ateratzen bagara, euskaldungoarenak eta euskararenak ez dakit nola aterako diren. Orduan egin ez badezakegu, orai, aldi untako oroigarri gisaz bedere izan dadiela [...]. Erranen duzue nola gudu berririk gabe asi naizen orri ok zikintzen. Baiki, ni beti etxe xokoan egona naiz, baldin ez bada nere egin-bearretan iñorata ez naiz agertu. Untaz landara irakurgai guti irakurtzen eta radioz gutiago entzuten, zergatik asi nintzen ba? Badakizue ni oitua nindagon astero Iruñeko berri ematen astekari euskaldunentzat, eta oitura ori ezin utziz nere baitan erran nuen: emagun astekariak argitaltzen direla eta ni beti bezala ek laguntzeagatik asi naizela zerbeit berri biltzen, emen nere maipean gordetzeko bedere; gudua bukatzen denean eta euskaraz idazteko zori denean, leengo nere irakurlerik bizi bada, nork daki ez ote duen nere lanak irakurtu naiko! Gogoeta orieri esker asi nintzen eta jarraitzen diotet bozik eta bozik. Nere eginbide bearrezkoez landara, euskar lanak dire nere lan goxoenak, atsedenez bezala egiten ditudanak.

Irigarai zaharraren euskal idazkintzak 1910ean izan zuen hasmenta, *La Tradición Navarra* eguneroko integristan hain zuzen ere. Aitzinetik ere, eta ber kazetara, Baztango kronikak igortzen zituen erderaz Ferri ezizenean. Euskaraz idaztearena, dema

pertsonala bailitzan, galdutako hizkuntza prentsako kronikaren bitartez berreskuratu nahi horretatik zetorkion, eta bizitza osoa iraun zitzaion prozesua izanki, *Gerla urte*, *gezur urte*, pentsa litekeenaren aitzi seguru aski, ez da bide horretatik sobera hastantzen.

Izan ere, Larrekorendako euskara kezkarik nagusia baitzen, ia obsesio bilakazteraino. Nafarroako Aldunditik, jagoitik gerra hasita, egin zioten inkestarako horrela erantzun zuen auriztarrak: «He hecho cuanto buenamente he podido por aprender la lengua de mis apellidos y la viva de mis coterráneos: única actuación nacionalista». Bere prentsako kolaborazioetan, aunitzetan barkamena eskatzen zion irakurleari erabiltzen zuen hizkuntza kaskarrarengatik, nork eta Nafarroako giro euskaldunean aitagoitzat hartzen zen hark. Gerrako kronikan berean honela idazten zuen 1937ko abenduan:

Bizkitartean, irakurle maite ori, barkatu, baño gogoa erori zait gaur goizean, uste gabean, eskuratu ditutalarik orai ogei urte idatzi nituen bizpairur irakurgai. Jakina, orduz geroz, nik uste nuen asko ikasi eta aurreraturik nindetekela euskaraz idazten; baño, damurik, orduan orai bezala egiten nuen, ez obeki, baño ez makurrago ere. Nere baitan: beti euskaraz ikasten eta gudualdi untan geiago ari nintzela uste nuen Axular andiak bezain garbi egiten nuela eta una emen orduan bezain motel, orduan bezain arront, orduan bezain zakar. Nere biozminaren andia! Orai, adin bereko ene lagun eta adiskide guztiak edo geienak iltzen ari direlarik, nik zerbeit idatzi nahi, ongi egiten nuelako ustean, eta orañik ez aski ikasi! [...]. Ustez ta goieneko mallara eldua naizela euskaraz itzegiten eta idazten eta... guztiz gora bera, orai berrogei urte bezain makal, orai ogei urte bezain ez jakina.

Hura zela eta, Larreko beti ibili zen hizkuntza hobetzen, dela Nafarroako mendialdeko euskaldun zaharrengandik hizkuntzaren aberastasuna jasoaz, dela euskal liburuak irakurritz. *Gerla urte*, *gezur urte* kronikan berean behin baino gehiagotan ematen zuen Irigaraik urte korapilotsu haietan egiten ari zen euskal irakurketen berri: Juan Antonio Mogel⁴, Agustin Kardaberaz⁵ Joanes Haraneder⁶, Pedro Axular⁷, Sebastian Mendiburu⁸, Arantzako Jose Iturria kaputxinoa⁹, Laurent Diharasarri Orzaitzeko erretorea¹⁰, Esteban Lapeire¹¹, Jean Barbier¹²... Guztien artean Axular eta Mendiburu azpimarratzen zituen, baita Haraneder ere. Scupoli eta Salesko Frantzisko donearen itzultzailea izan zen Donibane-Lohitzuneko apaizak XVIII. mende erdialdean bukatu zuen testamentu berriaren itzulpen osoa, alabaina honakoa ez zen bizi zela argitaratu, ezpada 1855ean

4 *Konfesio ta komunioko sakramentuen gañean erakasteak*, Iruñea, 1800.

5 *Aita San Ignazioaren ejerzizioen gañean*, Iruñea, 1761.

6 *Testament berria*, Baiona, 1855 (liburuaren edizio osoa: *Jesu Christoren evangelio saindua*, Bilbo, Euskaltzaindia, 1990, Patxi Altunak paratua).

7 *Gero*, Bordele, 1643.

8 *Jesusen Biotzaren debozioa*, Donostia, 1747.

9 *Nere laguna*, Zornotza, 1922.

10 *Mariaren haurren esku liburua*, Baiona, 1895.

11 *Kredo edo sinhesten dut esplikatu*, Baiona, 1891.

12 *Supazter xokoan*, Baiona, 1924.

Harriet eta Dassance apaizen eskutik zertxobait itxuraldaturik eta ez osorik. Huraxe zen Larrekok ezagutzen zuen testua, ez ordea jatorrizko eskuizkribua, baina nahikoa izan zen zeharo txunditzeko, horrenbeste ezen *Amayur* asteroko jeltzale iruñarrean hainbat eta hainbat pasarte atera zituen bere hartan aldaketarik egin gabe.

Ez ziren klasikoak Larrekoren irakurgai guztiak, izan ere bakanetan «Frantziatik etorri den norbaitek» edota «nonbaitik norbaitek» emanik, Baionako *Eskualduna* kazeta irakur zezakeen. Horrela bada, 1937ko urtarrilean zenbaki bakana eskutaratu zitzaion, Dominique Soubelet eta Laurent Apestegi apaiz «erregetarren» kronika atzerakoiekin eta guzti, eta Larrekok «atsegin-aldi goxo bat» izan zuen euskaraz irakurtzen, urte bereko apirilean bereziki berritu ahal izan zuena erdietsiriko zenbait zenbakiri esker. Orduetik, 1939ko maitzara arte ez zuen berriz ere beste zenbakirik lortuko, harik eta mugako adiskide batek eraman arte; huraxe izan zen «atsegin andiko eguna», alabaina, «Jainkoak daki oraño noiz artio egon bearko dugun *Euskalduna* irakurtu gabe». Bertako argitalpe-
nekin ez zitzaion hobeki gertatu, izan ere, askotan ezjakintasuna baitzen nagusi. Gerra erdia pasatua zen eta 1938ko martxoan Larrekok oraindik ez zekien seguru eia bizirik zeudenentz aldizkariak non harpidetza zeukan:

Españan, euskarari buruz zer dugu? Nik uste nuen euskar irakurgairik argitaltzen etzela, baño ikusi berria naiz Arantzazuko frailek argitaltzen duten orri bat, *Irugarrangoen irakaslea*, illero agertzen dutena, nik ikusi dutana 1938ko otsailarena. Ez dakit noiztiez geroz bizi den eta ez dakit zenbat illabete ixilik egon den edo ixildu ez den [...] Aita jesuitek argitaltzen ote duten zerbeit euskaraz ez dakit, baño nik uste ezetz, *Jesusen Biotzaren Deia*-ren arpidedun naiz eta ez didate biali. *Irugarrango Frantziskotarra* eta *Zeruko Argia* fraile kapusaidunek argitaltzen zituzten bi illeko oriek ere ez dizkirate eskuratzen, nik uste, argitaltzen ez dituztelako.

Gerra bitartean euskararen egoerak inoiz baino gehiago kezkatu zuen Larreko, eta kezka hau ez zen gehiegizkoa naski. Egia esateko, liburu osoan ez da somatzen gehiegizko tonurik, ez eta errepresaliaturikoen aferaz ere. Bistan da Larrekok neurritz zarabilela autozentsura, Jose Anjel Irigarairen aburuz «larderiaz eta zuhurki ez zuen fitsik ere idatzi haietaz». Larrekoren biloba euskaldungoan zituen hainbeste ezagun eta lagunei buruz ari da, eta aitatxiaren zuhurtzia «*nehoiz ez du den mendreneko aipamenik egiten*» hartan zetzakeen. Mende erdia iragan da Larrekok zirriborratu paperak moldizkaratu diren arte, eta egileak berak jakin bazekien, ongisko gainera, bere kronika ez zuela inprimaturik ezagutuko, atzerago esan bezala, baina hala ere, zer gerta ere, ez zukeen hustu guztiz barruan zeukana, begietatik zein belarrietatik iritsitako guztia alegia, izan ere, ospitalean ziharduen mediku batek zer ez zuen ikusiko, ez entzungo. Bestalde, eta Jose Anjel bilobak kronikarako onduriko aintzin solasean jasotzen den bezala, Larrekoren semeak, Aigeru Irigarai ezagunak, Sarara egin zuen gerra hasi orduko, eta Larreko bera joan behar izan zuen bere bila Aldundiko Lehendakari Arraizak aginduta; behin Iruñean, Aingeru lanik gabe utzi zuen udalak, eta haren aurka erabili errepresioa ez zen apaldu gerra aisa pasatu arte. Larrekoren beste seme bat eta iloba zenbait behartu zituzten erreketete joatera; Orreagako idazkaria zen Juan anaia, Mendixuri ezizenean prentsa jeltzalean euskal kronikak ere idazten zituena, Iruñera egin behar izan zuen mugatik aldentzeko aginduta; gerra hasi zenean Aurizko idazkari zebilen Faustino anaiari lana kendu zioten jeltzalea izateagatik,

eta herriko erretorea bere alde atera zelako ez zen deus larriagorik agitu; Faustino honen alabari, ordea, etxean euskaraz, euskal dantzak eta antzekoak irakasteagatik ilea moztu zioten; eta azkenik, Aurizko sendiaren Maistronea etxea Seberiano anaiari kendu zioten bertan bulego militarrek ezartzeko. Alabaina, Larrekoren kronikan ez da igertzen berebiziko haserririk, ez eta gorroto edo antzekorik, bai ordea kristau on bat izateko kezka, Jainkoaren legea ongi betetzeko arta, eta «zerurako gaitutzeko» asmo zintzoa.

Euskararen gaia zertxobait maratza goa erabili zuen, aldiz, eta horrekin bai altaratu-ta agertzen zitzaigun Aurizko medikua. Gerra urteetan euskarak pairatzen zuen egoera katramilatsuaren mirail beltz baina zehatza eskaini zigun Larrekok. Zenbaitetan, etsipenari aurre eginez, baikorrago:

Ez daude larruak ugalka egiteko... Martinez anido jaun jeneralak, Orden Público delakoaren ministroak, berriki Gasteizko Apezpiku jaunaren aginduak ezeztatu ditu, elizetako otoi-tzetan eta predikuetan apezpiku jaunaren agindueri jaramonik ez egiteko. Jakin dutanez Nafarroako euskal-errietako erretorek leen bezala ari dire euskaraz, batere aldatu gabe, eta ori emengo apezpiku jaunak horrela agindurik. Egia errateko, jakinik nago ere Baztango gudulari nagusiak gisa beraz erran bide du egin dezatela; baño, ori ez dakit, norbaitek galdeginik edo bere baitarik agindu ta. Errepublikako buruzagiek ez dute olakorik egin; ez dire eliza barneko egin bearretan sartu eta gutiago ez debekatu.

Baina gehienetan goibel eta garaitua:

Eta euskaraz zer? Ai, ei, ai eta miletan ai! Oraiko aldian, Nafarroan beñipein, euskararenak egiten ez badu, euskaldungoarenak bai; ori ezabaturik geldituko da. Eta baldin mendiz beste aldetik ez bazaigu xertoa eldu, gureak egin du. Gipuzkoan, aldiz, euskaraz itzegitea debekaturik ez badaukate, gobernadore jaunak erran edo agindu omen du beti erderaz ari bear dutela. Unelako debekurik emen, zoritxarrez, ez dugu orren bearrik, iñork ez baidu euskaraz itzegiten. Gaxotegian, bateren batekin itzegiten dugu, baño ezinbertzean, deusik edo ainitz guti dakitelakoz erdaraz. Berriki gaxotegiko leen-kapellaba zendurik berri bat egin dute. Araudiak dio kapellabak euskaldunak bear direla; baño gure jaunak, baldin ez badakite edo aztu baldin bazaie berek egini-kako araudia, ni ez nintzaioteke oroituaztera juanen; aldi untan euskaldun izatea aski da begi okerrez edo zearrez beatzeko. Baketzen garenean eta bizi baldin bagara jakinen dugu edo jakin dezakegu arazo untarik zerbeit [...] Orai aldi untako gudu izigarri, etsaigo okaztagarri eta beste nahasturietarik euskarak asko galduko ote du, edo galdu ote da? Erri euskaldunetan zer gertatzen den ez dakit, baño dakitana, euskaldun gudulari arront zenbeitek, erdaraz guti jakinik ere, nere galdereei erdaraz erantzun zidatela, eta orrek, nik uste, zerbeit adiarazi nai duela. Leen, euskaldun erdaldunekin gertatzen zitzaiguna, orai arrontekin ere bai? Gutartean, euskaldungoari gorrotoa anditu dela, egia; eta euskaldungo unen nabarmen nagusia ez ote da euskara? Untaz landara: bi urte urbil daramazkigu euskaldunek irakurgaiez elkarren berri gabe, ez eta mendiz araindiko euskar-irakurgaik ere. Mendiz beste aldeko euskaldunen berririk ez dugu. Fransiako erdar irakurgai asko eldu da, baño euskaraz garanorik ez, nik dakitala. Gipuzkoan euskaraz asko itzegiten dela edo egiten zela badakigu, baño diotenez, araberako

gorrotoa nabarmendu dela. Euskaldunen artean ere gertatzen da badirela egin ahalak egiten dituztenak euskaldun ez agertzeagatik, beldur diote nazionalista delakoari; aldi untan bekatu andia baida! Iruñeko Diputazionean gertatu zitzaidana! Jaun diputado batzuekin nindagon eta oketarik batek alakoik-ala itz batzu euskaraz erran zizkidalako, ikusi bazinute ango jaun baten arridura! Euskaraz egin ginuelakoz, ez neregatik, ongi baidaki euskara maite dutala, baño bai bertze jaun arengatik; etzakiela uste bide zuen, edo euskaraz egin bear etzuelakoz? Itz batean, euskaldungoak duen gauza oberena eta ederrena, euskaldun agertzeak galtze andia egin duela; oraidanik ezinbertzean baizik ez dela euskaraz eginen. Leen, aren etsaiak gordeka eta zearka baizik jokatzen etzirenak, orai beldurrik gabe zorrotz aitzin egiten dutela.

Beste maila batean, ez zuen Larrekok eragozpenik izan ahoan bilorik gabe Iruñeko egunkariak euskararekiko zeramaten jokua jasotzeko. Gerraren lehenbiziko urte erdian hiru izan ziren euskaraz agerturiko prentsako kolaborazioak, haietariko bi *Arriba España*-n, bata Manezaundiren ipuin bat, eta bestea Leitzatik igorriko kronika. Hirugarrena *Diario de Navarra*-n atera zen, egile izenik gabe baina seguroenik ere Luis Goñi kalonje iruñarrak atondua:

Ez gera gu ez ere gure erriya euskeraren etsaiak izandu. Aspaldiko denboretan, bai ere berriro gure erriyan, bear zen bezala, euskeraren alde jai ederrak egin dira. Gure gendeko izkuntza zen ederra, zuzen ta garbiya. Gure erriko gauza da, bada, euskera, eta gure erriko gauza bezala aupatu eta garbitu biar dugu, mintzatu dezatela eta uts egin dutenak, berriz ikasi dezatela. Euskera gure erriyan ezta galdu biar Españako gure erri aundionetan. Eztute bildurtu biar gure erriko euskaldunak. Anziñera, izkuntza ederra onekin, gure gurasoaren izkuntza, gure gende ona izkuntza onekin! Euskera, berez, gauza ona da, itza ederra eta garbiya! Euskera gaiztatu, pozoitu euskera, biurritu euskera ori ez, ezta zillegi eta aunizek ori egin dute. Guk ez. Gure erriko berze gauzak bezala, guriak bai die euskera maite degu. Orretaz egunero ezpada maiz zenbait berriyak agertu die gure egunerokoan. Ala ere, gure euskaldun erriyatetik bere berriyak euskeraratuak bialdiko digute. Euskaldunak, gora España, Jaungoikoaren izenean! Ala izan dadila¹³.

Horrelako hitzei erantzun bide zien Larrekok bere kronikan horrela zionean:

Oraiko gazte berritu eta beste batzu jadanik gazte ez direnak asi dire erraten euskarari buruz eta euskaldungoari buruz zerbeit egin bear dela, orai artio abertzaleak edo nazionalistak ortaz baliatu direla egiazko euskaldun gisa agertzeko, baño euskaldun itxura baizik etzutelarik. Ai-ei-ai eta miletan ai! Berandu da, nik uste, gazte maiteak! Edo bedere garai egokia ez dela oraikoa. Oraiko aldian leen baño bearrezkoago da euskaraz ikasteko eta euskaraz itzegiteko biotz-barne bero bero bat euskararen alderakoa. Edo bertzenaz, ezinbertzean egin bear. Jainkoak lagunduz egin daiteke bide arazo zailtan ere. Baño, damurik, gazte berri orien asmoak ametsetan gelditzen ez badire! Españako erregetarren artean, eta oriek dire Euskal Errian nagusienak, euskarari gorroto bizia diote, nik uste, euskara delakoz Euskalerriko izatearen

¹³ *Diario de Navarra*, 1936ko irailaren 20a, igandea, 10.685 zbk.

nabarmenik ageriena, euskaldun erregetarrek biotzean gorrotoa dutelarik, boziki utziko dute euskara eta nork daki ez ote duten naiago euskaldunak direla ukatu. Aspaldidanik erraten ari naiz: baldin biotzaren erdi erdian euskararen alderako maite-tasuna landatzen ez bada nekez biziko dela, eta oraiko aldian bi aldiz. España aldeko euskal erriak zapaldi gaitza artu du eta orañik artzeko dukena; euskara naiz ilen ez den, makal geldituko da. Makal dagonenganik lan on guti.

Antzera xamar ibiliko ziren *El Pensamiento Navarro*-koak, bada eta Larrekok jaso bezala, «egunkari au pro euskara ari da». Gerra aurretiko urteetan, 1918 eta 1919 urteetan hain zuzen ere, Larrekoren lehengusua zen Agustin Irigarai, Lepazar ezizenean, «Euskal idazkuntzak» saila atera zuen egunkari karlistan, eta gerra osteko lehenbiziko urte gogor-iragan ondoan, Muthiko Alaiak elkarteak egunkarian zeukan «Zaldiko-Maldiko» orrialdean ere euskaraz izkiriaturiko zerbait agertzen asi zen lantzean behin. Bigarren hau ezin izan zuen Larrekok begiztandu, 1949an zendu baitzen, baina Lepazarrek egindakoa ezagutzen zuela ez da dudarik, izan ere, lehengusu eta koinatua baitzuen egilea. Agustin Irigarai Apat Aurizko Porkaxonekoan jaio zen 1873an, bere aita aurretikago aipatu Manuel Irigarai euskaroa zelarik. Iruñean kazetari pausatu aitzin Mexicoko iraultzan eta ibili zen, eta Iruñean 1942an zendu baino lehen liburu bi eman zituen argitara, Mexicon giroturiko *De buzo a general* eleberria eta *Estampas del Pirineo* ohitura-liburua. Larrekoren etxean gertatu zenaren kontrara, Porkaxonean euskara nahikoa bipilki mantentzen zen XX. mende hasieratan ere, alabaina Agustin karlismoarekin zegoen lerraturik, Maistroneko beste Irigaraitarrak, heldutakoan berreuskaldunduak izan zirenak, jeltzaleak zireno.

El Pensamiento Navarro bizitza luzeko egunkaria izan zen, estraineiko zenbakia 1897ko urriaren 17an atera baitzen, eta azkena 1981eko urtarrilaren 13an. Horrek berebiziko garrantzia eman zion, izan ere, pairatu zituen isun, debeku eta abarrak gora-behera, Nafarroan irakurria oso gertatu izan den egunkaria dugu, eta baita Nafarroatik kanpo ere, gerratean zein frankismo garaian bere autonomiari hala edo nola eutsi ahal izan zionetakoa izan baitzen. *El Pensamiento*-k euskararekin izan zuen harremana ez zen txikia izan, geure hizkuntzari benetan eskaini zion tokia publikoki erakusten zituzten asmoengatik espero zitekeena baino eskasagoa bazen ere. Diogun hau berria ez bada ere, bestelako argitalpen karlisten lekukotasuna badugu erkagarri. García-Sanzek ikertu *Joshe Miguel*, *Akelarre*, eta *El Duende* argitalpen kriptokarlistek euskaraz ez zuten, esate baterako, ezertxo ere argitaratu. *Joshe Miguel* astekariak euskarari zion maitasun egiazkoa behin eta berriz aitortu zuen arren, 1913ko abenduaren 28ko zenbakian atera zuen olerkitxo bat baizik ez zion besterik eskaini irakurle euskaldunari. Alta, euskara zein euskaltzaleak bai izan zituela kezka iturri, eta euskararena jeltzaleen aurka jotzeko behin eta berriro erabili zuen lotsagabeki, horretarako jeltzale nafarren izaera erdalduna azpimarratuz:

Admirose un montañés / Al ver que en el Centro Vasco / Al decir Eskerrikasko / Le dijeron: ¿Eso qué es? / ¿Qué vascos sos estos pues? / Exclamó el de la montaña / Ya es esto pues cosa extraña / Aquí mucho hablar de euskera / Y todos te hablan erdera / Igual igual que en España¹⁴.

14 *Joshe Miguel*, 1914ko urtarrilaren 1a. Angel García-Sanz Markotegik aipatua, *Intransigencia, exaltación y populismo: la política navarra en tres semanarios criptocarlistas (1913-1915)*, Donostia, Txertoa, 1994.

Euskaraz ezertxo ere argitara eman ez bazuen ere, euskal nazionalismoaren aitzi gogor jotzeko euskara tresna erabiltze honetan kontu linguistikoez aritzeko baimendurik eta guzti sentitu izan ziren *Joshe Miguel*-ekoak. Hortaz, puri-puritan zirakien garbizaletasunaren hautuari helduz, jeltzaleek ez ezik beste idazle zenbaitek ere XX. mende hasieran zarabiltzaten neologismoen kontura, eta zehazkiago, birjina esateko sortu berria zen *neskutsa* hitz berria gorki kritikatu zuen Miel Mari sinatzen zuen kazetariak:

El afán por lo nuevo e insólito ha llevado a los vasco-enredadores, vasco-chiflados, los nacionalistas de nuevo cuño a caer en un sacrilegio, pues el nuevo término puede entenderse como madre célibe, e incluso como Celestina [...] nuestra interpretación de Neska-utsa es la de cualquier bascófilo libre de preocupaciones nacionalistas. Ponemos en guardia contra cualquier intento de algún malandrín nacionalista de usar esta palabra desde el púlpito. Nosotros demostraremos que esa palabreja aplicada a la pureza virginal de la Madre de Dios encierra, como así es, un concepto ofensivo que rechazan los oídos cristianos con indignación.

Kritika guzti hauek karlismoak Alderdi Jeltzaleari egiten zizkion kritiken barruan ulertu behar dira, orobat Agerreri eta besteri egotzi zizkionak. Jose Agerrez «intelectual soporífero, exconferenciante de la yacente Academia de la juventud jaimista, que antes fue socialista y mañana tal vez olazabalista» esaten zuten. Manuel Aznar Zubigaraiz, berriz, idazle farregarria eta integrismoaren transfuga zela, eta Nafarroako gauzez zuen ezjakintasun sakona leporatzen zioten. *Joshe Miguel*-ek ez zuen onartzen Aznar *La Tradición Navarra*-tik *Euzkadi*-ra pasatu izana. Honi buruz honela zioen 1914an:

Verdad es que el jekide, actualmente, pues nada extraño sería que el día de mañana pretendiera escribir en cualquier otro periódico, es poeta, pero no del estilo antiguo, sino que ahora hace sonreír al estilo de algunos poetas de estos tiempos que sin rima ni metro escriben vaciedades sin sentido común que ni ellos mismos entienden.

Kasualki ere, ez zen egiatik sobera hastandurik ibili *Joshe Miguel* kazeta karlista, eta ituan bete-betean asmatu zuen Aznarren etorkizunaz. Edozein modutan ere, gehiago izan zen José María Aznar López PP alderdiko lehendakariaren aitatzia zenak euskaraz tajutu zuena karlista izkutu haiek predikatu zutena baino, izan ere, gutxisko bada ere, euskarazko olerki pare bat gutxienez karrikaratu baitzituen *Napartarra* astekarian, «Gaiztokian» eta «Sugea Euzkadin» alegia.

Lepazarrek eginiko *Euskal idazkuntzak* 1918ko ekainaren 13an hasi ziren agertzen. *El Pensamiento Navarro*-ren zuzendaria Jesus Etaio zen orduan, egunkariak izaniko bigarrena hain zuzen ere. Geroago, 1920ez geroz, hirugarrenez argitalpenaren lema hartu zuen zuzendaria, Migel Espartza Aginaga, euskalduna zen, geroantzean ere jeltzalea eta *La Voz de Navarra* beraren zuzendaria, baina ordurako euskarazko sail berri honek berea egina zuen, eta ez zuen berriz ere burua altxatuko. Biziki esanguratsua da «Euskal idazkuntzak» hauek erdalduna den zuzendari batekin sortu eta garatzea, areago bere ibilbide ideologikoa kontuan harturik. Jesus Etaio Zaldueño Iruñean sortu zen 1894an, beraz, *El Pensamiento*-ren zuzendaritza Etxabe-Sustaeta errioxarraren eskuetatik hartu zuenean 23 urte besterik ez zituen. Diputazioaren artxibazaina, Madrilgo Historiaren

Akademiakidea 1923az geroz, baita Nafarroako Monumentu Historiko eta Artistikoen Batzordekoa, Víctor Praderarekin lerratu zen Nafarroako konkistaren inguruko 1921eko eztabaidan.

Lehenengo idazkian aspaldiko asmoa noiz edo noiz azkenik betetzen zelako pozik agertzen zen Lepazar bezala sinatzen zuena irakurleen aitzinean, baita erdaldunen aurrean ere. Hauei honela mintzo zitzaien zutabe berriaren nondik norakoak azaldu nahian, zer gerta ere:

Hace tiempo se había pensado en abrir esta sección vasca en *El Pensamiento Navarro* para contribuir a la conservación de nuestra lengua milenaria que tiene muchísimos admiradores que le rinden fervoroso culto. Atendiendo a indicaciones de personas respetables, esta sección no se limitará solamente a hacer el panegírico de nuestra lengua, porque ni hay necesidad ni responderá a la primera intención, que es dar acogida a toda clase de noticias y asuntos diversos que hagan a la vez interesante y amena la sección y para facilitar a la vez la colaboración en ella de todos aquellos nuestros lectores que sientan fuerza y entusiasmo para ello. De modo que vengan artículos, vengan noticias, y... a la mar.

Guztiarekin, eta lehengusua tartean bazegoen arren, euskararekiko erakutsitako jarrera txepelagatik, besteren artean, Larrekok ez zuen egunkari karlista sobera maite, eta horixe bera iger daiteke bere kronikan honela zionean:

Leengo egunean irakurgai bat argitaldu zuen, ohore andiak egiten euskarari eta euskaraz irakatsi bear zaiotela euskal errietako aurreri eskoletan. Ehun urte oketan euskararen eremuak oianetara eta oian zokoetara bildu badire liberalen gain ematen du. Berriki, beste irakurgai bat agertu da gauza bera erranez eta zorionez orañik bidea badela euskara berpiztutzeko, tradizionalista ikasleak bere langai bearrezko bat bezala artzen badute. Arrigarri da *El Pensamiento Navarro* delakoan euskararen il-otoiak erratea: Nafarroa geinean eta euskal errietan bereziki ehun urte otan tradizionalistak nagusi izandu direnez geroz. Baldin Madridko gobernuak ezer lagundu ez badu, edo obeki erranik trabak ipiñi baditu euskara bizitzeko, *El Pensamiento*-k erran zezaken euskararen alde karlistek egin dutena. Badaiteke emendik bospasei illabete artio ez duela euskarari buruz itzik erranen. Eta ala ez bada, gure zorionak. Lan untan beste askotan bezala ez da aski egin bear dela erratea, bearrena egitea da; ibiltzea, solas egitea, jardukitzea, ibiliz egiten da bide eta ez alper egonez.

Harrigarriena da, ordea, Larrekok, ondoko lerroetan *Diario de Navarra*-z idazten duena: «*Diario de Navarra* delako egunkariak ere noizpeinka zerbeit erraten du, euskaraz bear dela, au ta ori egin bear dela, baño, ori erraten duenak badaki euskaraz eta ainitz ikasia da... eta noispait asiko da euskara garbiz idazten». Zalantzarik gabe Eladio Espartza lesakarrak ari zen, 1937ko abuztuan Arabako gobernadore zibila izendatua izan zena. Egia da Espartzak zerbait idatzi zuela euskaraz, antzerkilan bat eta deus gutxi gehiago, baina horixe guztia gerra aurretik eta jeltzaleen abaroan oraino zegoela. Honen jakitun da Larreko: «Euskalduna da, baño nik uste, euskara baño erdara maiteago duela; erdar idazle argia eta apaña da». Guztiarekin, badirudi Larrekok

konfidantzaren bat baduela Espartzarengan: «Ez dut uste euskaraz itzegitetik inñori debekatuko dion, nola zioten egin zuela Gipuzkoako gobernadore jaun izanak Arellano». Izan ere, Espartzak gobernadore postua galdu baitzuen Aramaion eginiko bilkura propagandistiko batean euskaraz egiteagatik. José María Arellano corellarrak berriz, 1936ko urriaren 7tik Gipuzkoako gobernadore zibila zenak alegia, jeltzaleenak ez ezik ia euskararen arrasto guztiak desagertarazteko kezka bizia zeukan, eta asmo horrekin honako agindua zabaldu zuen probintzian: «Se advierte a todos los guipuzcoanos que en el plazo de cuarenta y ocho horas han de quitar de los rótulos, carteles y anuncios las k, tx, b, etc. con que nos han violado los nacionalistas el glorioso idioma español bajo multa de 500 pesetas».

Aintzin solasean Jose Anjel Irigaraik esan bezala gutxi dira Larrekok bere kronikan ekarri euskaltzaleen aipamenak, eta horrela egin zuenean hil berrien notizia emateko idatzi zuen bakarrik. Guztiarekin, Larrekok aipatu zizkigun hiru hil berriak ez ziren edonor, eta berebiziko garrantzia leukake aipu nekrologiko haiek jasotzeak, *gudu urte gezur urte* horretan sinisturik egonda, informazio iturri ia bakarrak ziren *Diario de Navarra*, *El Pensamiento Navarro* eta *Arriba España* Iruñean ateratako hiru egunkarietan egiantzik nekez aurki zitekeelako gai hauen gainean. Lehenbiziko aipamena Campionea du, 1937ko abuztuaren 18an Donostiako etxean hil zena:

Euskal Erriko oroituria argitzen inñork ez du jaun unek bezenbat lan egin. Gazte-gaztetik asi eta il arteraño lan bera; inñork ez ditu jaun unek bezain barneki euskararen erroak berexi eta ikertu. Berrogeitamar urtez amur eman gabe lan ta lan, beñere aspertu gabe; jaun buru onekoa, ikasia eta langile porrokatua, euskara ta Euskal Erria ezagutzeko eta ezagutarazteko inñork ez du Campion jaunak bezenbat lan egin. Etzuen beste bizipide bearrezkorik, aberats okitua baitzen! Euskara orren ongi zakielarik, euskaraz itzegiteko motelkara zen, oiturik etzuen; baño, ala ere, enekin bedere askotan euskaraz itz egin dugu. Zenbat gutun eder egin ditu eta guztiak erdaraz! Euskaldun jakintsuen lan geienak erdaraz daude. Erdar idazle azkarra zen eta apaña, erdararen berri bazakien.

Larrekok, Campion hil zenetik ia orain arte gertatu dena aurreikusiz, Iruñeko idazle handiaren estaltze gorra eta haundi-maundi berriek egin dioten ezikusiaarena salatu zigun:

Garai itsak, zinez, Campion jaun zena izandu zen bezala ikusteko eta errateko! Guti, arras gutiak izanen dire, Campion jauna bear ainbat goratuko dutenak [...] Euskal Erriko egunkariak ez dakit nola mintzatu diren; nik ez dut bat baizik irakurtu eta aren zuzendari jaunak zion: eriotza goralbenen ordua delarik, langile gisaz, idazle gisaz eta Nafarroako oroiturilarien jakintsuenetarik izan dela, baño ez omen du Nafarroa ezagutu, *no conoció Navarra*. Gizonaren lan guztietan, naiz ederrenak izanik ere, beti zerbeit eskas badute, baño jaun unek diona, nik uste, arrazoinki ez daitekela erran. Euskal Erriko egunkariak Campion jaun zenaz ixildurik ez bide dutela asko begi-anditu... oken etsaigoari edo zeri jarria baizagon aspaldidanik. Karlatarra-integrista izan ez delako beñere ez diote barkatu. Alderdi orien eta beste guztien artekoaldean bizi izandu da beti.

Larrekok ez zuen aipatu ere egin sobera ongi ezagutzen zuen Campionen telegrama famatua, *Diario de Navarra*-k 1936ko irailaren 15ean argitara eman zuena: «Tengo el gusto de hacer constar que liberada esta ciudad de la tiranía roja, quiero manifestar a la vez que mi protesta más enérgica por el incalificable proceder del nacionalismo vasco, mi adhesión inquebrantable a la Junta Nacional de Burgos». Maisuaren hitzok isildu ezeze mediku auriztarrak Campionen jarrera berri susmagarriari garrantzia kentzen ahalegindu zen, kolokan jarriezineko euskararen aldeko jarrera gorai patuz: «Azken urte oketan barnea ozpindua zaukan, guti aski zuen kroskan erausteko. Gudu untan abertzaleak gorriekin bat egitea edo elkar laguntzea leenengo garaian gaizetsi zuen. Abertzaleen ibilbide guztiak etzituen onesten. Guztien buruan euskara biziki maite zuen eta biziki nai zuen euskotar guztiak euskaldundu gindezen».

Egun batzuk geroxeago, Larrekok Campionen aldeko hiletan berria jaso zuen bere kronikan:

Buruillak sei dituela, Jondoni Nikolas elizan, Beunza, Maura, Pradera eta beste jaun zenbeitzuen eriotzaren urte muga zelakoz, il-mezak andiki kantuazi dituzte il zituzten arimen alderako; buruzagi guztiak, Apezpiku jauna barne, an ziren. Jainkoa baitan beude. Jendez leerra bazen. Aldiz, Campion jaun zenaren il-mezetan, errate batera, iñor etzen, aren aidegoa eta adiskide min batzu eta il-errian eortzeko berdin, doi-doia Comisión de Monumentos delako jaun apez bat il-otoitza errateko. Bearrik Campion jaunak badakiela lur untako gizonen berri!

Campionen ezdeustu, ahanztarazi eta oinpetzeko saio arrakastatsuak orduan izan zuen hasmenta beltza, egunotan, neurri batean bederen, indarrean irauten duena.

Uztailaren 18an Nafarroako Buru Batzarreko lehendakaria eta *La Voz de Navarra*-ko zuzendaria zen Jose Agerrek, lehenago aipatu dugunak, gerraondoko urterik latzenetan Campionen lehenbiziko biografia idatzi zuen, argitara gabe dirauena. Larrekok bezala, bere baitarako eta isilpean Agerrek izkiriatu zituenak ez ziren gutxi; euskaraz olerkiak, eta erderaz aipatu Campionen biografia eta zenbait testu biografiko, erlijioso eta folkloriko. Ez zuen Larrekok Jose Agerreren izena jaso gerlako kronikan, bai ordea haren aitarena, gauza kuriosa dena:

Azillaren emezortzi garrenean, Iruñen il da Eulogio Agerre Laurenz; bere bizi guzia zurgintzan eman du, zenbeit urte bazituen etzuela zurgin lanik egiten, baño illobak bazituen azteko eta ezteko, eta ori ederki egin du. Aren izenik ez dut orgatik emen aipatzen, baizik eta euskaldun garbi zelakoz eta euskar-idazle argienetarik. Jakina, ez duela gutunetan bere jakinduria utzi, baño aren adiskideak, aren seme illobak daude lekuko; nik ere adiskide nuen, baño ain begiratua eta apala zen, bakan baizik etzela nere etxera agertzen. Eder eta gozo zen ari entzuten egotea, eta ederrago orañik, aren eskutitzak irakurtzen. Buru argia zuen eta ainitz zakien. Baño gauza oken buruan, saindu bat zen. Jainkoa beitan bego.

Eulogio Agerre Aezkoa aldeko Ariatik Iruñera heldu zen zurgintzan aritzera, euskalduna zen beraz, baina hiriko erdaldun batekin ezkonduarik etxean ez zuten euskaraz hitz

egiten. Bere bi semeek, Josek eta Anastasik, heldutakoan ikasi behar izan zuten aitaren mintzoa, Campionen eskutik lehenengo eta bere kasara ondoan. Anastasi Iruñeko SOV-eko arduraduna zela zendu zen istripuz, hortaz, Eulogioren biloben inguruan Larrekok aipatzen duenaz ez dagoke zalantzarik. Bi anaiek idatzi zuten prentsa jeltzalean, euskaraz zein erderaz, eta Jose euskaltzaina izan zen ia akademiaren sorreratik Campion beraren ondoan, euskaltzain oso bezala labur joan bazitzaion ere. Hau dela eta, Larrekok Eulogioz egin zuen iruzkina euskaraz idatzi zuenaz bezanbatean eta beste, gehiago dirudi semei buruz eginiko begi-keinu zuhurra.

Larrekok ondu zuen hirugarren euskaltzalearen nekrologika Arrigarai kaputxinoarena izan zen:

Gaur, jorraillak ameka egun dituela, Amerikatik izan dugun eskutitz batean berri txar bat eman digute, Aita Celestino, Kaparrosoko seme, orai duela zenbait illabete il zela. Jainkoa baitan bego gure adiskide andia. Bere nagusiek emendik aterazi zuten leenik Hajar delakora eta andik Amerikara; unelako jokoak egiten oi zituzten kapusaidunen nagusiek abertzale-euskotarren usaña zutenekin. Burua argia zuen eta, biotzez euskotarra zelakoz, errotik ikasi zuen euskara eta untarik jakintsun bilakatu. Euskarari buruz lan andiak egin zituen, neri asko irakatsi zidan Lekarotzen zagolarik eta gero ere.

Zelestino Peralta Lapuerta, Erribera aldeko Caparroso herrian jaio zen kaputxinoa, 1921ean bidali zuten Argentinara. Ordenaren abaroan beste zenbait urte eman ondoren, eliz jantzia eramateari errefuxatu zion 1928an. Beste fraide euskaltzalerekin gertatu bezala, Arrigarrai ere Euskal Herritik lekutu zuten zer gerta ere zigorturik; guztiarekin euskaltzain urgazlea izan zen, orobat hiru liburu hauen egilea: *La conjugación vasca: sumario de lo más preciso y práctico de la conjugación del euskera* (Bartzelona, Perelló i Vergés, 1914), *Euskel-irakaspidea, o sea gramática del dialecto guipuzcoano* (Totana, San Buenaventura, 1919), eta *Lenengo irakurbidea aurrei euskaraz irakurtzen irakasteko: euskeltzale batek aur euskaldunen onarako argitaratzen duena* (Bartzelona, San Martí, 1920).

Gerla urte gezur urte guduko kronika hau bertan behera uztekotan egon zen Larreko 1939ko urtarrilean:

Egun izotzillak edo ilbeltzak bigarren eguna du. Aurten, euskaraz idazten jarraiki-ko ote naiz? Nere maite batek atzo erraten zidan: *gure adiskide euskaldun bat, euskar idazle oberenetarik, bahitu edo bildu zuten, aurkitu ziotelakoz bere idazteko mai gañian euskaraz idatzirikako orri bat guduaz zerbeit mintzo zena. Zuk ere, ori egiten baduzu, begira zait!* Nere baitan... geldi-geldi, ixil-ixilik egon ondoan, ez dakit zer egin. Zinez, ene lanek garrantzi andirik ez dute; baño, baño, nik euskara maite dut, ene abizenak euskaraz mintzatzen nautelakoz, ene erritarrek euskaraz itzegiten didatelakoz. Untaz landara, euskara itzkuntza ederra da; mintzo ezta eta goxoa da; ezin geiago mami-tsua, ez naiteke ura maitatu gabe egon. Eta euskara maitatzea ez ote da ura erabiltzea eta alik eta obekiena ikastea eta idaztea? [...] Euskaraz itzegiten edo euskaraz idazten, ni barne-barnetik euskalduna naiz eta euskaldun gisaz jokatu naiz. Untaz landara,

euskaldun asko baditut maite ditudanak eta eken geienen berririk ez dutalarik, ni emen nago ek guztiak gogoan, ekengana biotza ixuria eta emana, orgatik euskaraz ari naiz, ari naizen bezala.

Zorionez, eta egindako burutapen hauei men eginez, Irigarai medikuak jarraitu zuen idazten, jarraitu zuenez, eta Nafarroako egungo euskaldunoi 36ko gerraren kronika eskaini zigun, pertsonala eta ez osoa nahi bada, baina bizi eta bihotzetik, sentimenduez ziprztindua eta hortaz baita egiazkoa ere, galtzaileon oroimena dena, eta tamalez ere, oraina ere badena, euskara kontuetan hain baitira gauzak nahasirik Nafarroa gurean, kasik gerlan jarraitzen dugula, eta gerlan egonik badakigu: *gerla urte gezur urte*.

LABURPENA

Euskararen memoria Nafarroan 36ko gerran. Larrekoren *Gerla urte gezur urte*

Fermin Irigarai, *Larreko*, idazlearen obra aztertzen du artikuluak. Obra hori eskuz idatzia utzi zuen eta ez zen argitaratu 1993 arte. Bere bizipenak eta gogoetak kontatzen ditu, 1936-1940 urte zailtan idatziak.

Gako-hitzak: Fermin Irigarai; Larreko; euskal literatura; Nafarroa; gerra zibila; memoriak.

RESUMEN

La memoria del euskera en la guerra del 36 en Navarra: *Gerla urte gezur urte* de Larreko

El artículo analiza la obra del escritor Fermín Irigaray, *Larreko*, que dejó manuscrita y no fue publicada hasta 1993. Se trata de sus vivencias y pensamientos escritos en los difíciles años de 1936-1940.

Palabras clave: Fermín Irigaray; Larreko; literatura vasca; Navarra; guerra civil; memorias.

ABSTRACT

The memory of Basque in the '36 war in Navarre: *Gerla urte gezur urte* by Larreko

The article analyses the work of the writer Fermin Irigarai, *Larreko*, which he left hand-written but was not published until 1993. Written in the difficult years of 1936-1940, the work addresses his experiences and thoughts.

Keywords: Fermin Irigarai; Larreko; Basque literature; Navarre; civil war; memoirs.